

Janusz Wrona

Zygmunt Mańkowski, badacz nowożytnych i najnowszych dziejów Polski

---

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 51, 1-8

1996

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Zygmunt Mańkowski,
badacz nowożytnych i najnowszych dziejów Polski

Zygmunt Mańkowski,
chercheur en histoire de la Pologne moderne et contemporaine

Przypadająca w tym roku siedemdziesiąta rocznica urodzin Profesora Zygmunta Mańkowskiego skłania do refleksji nad czterdziestoletnim wysiłkiem badawczym i bilansem Jego dokonań naukowych. Droga Zygmunta Mańkowskiego do podjęcia pracy profesjonalnego uczonego historyka wiodła od Gimnazjum w Łańcucie, gdzie w roku 1947 złożył maturę.

Studia historyczne podjął w Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie, gdy Alma Mater skupiała mistrzów, znakomitych profesorów. Uczęszczał na wykłady Jana Dąbrowskiego, Ludwika Piotrowicza, Romana Grodeckiego, Kazimierza Piwarskiego, Władysława Konopczyńskiego, Adama Krzyżanowskiego i Henryka Mościckiego.

Początki Jego pracy naukowej przypadły na okres studencki. Podczas studiów wszedł do zespołu badań dziejów Rewolucji Krakowskiej 1846 roku, którym kierowali prof. Józef Sieradzki i doc. Marian Tyrowicz. Po latach wspominał tamte dni:

„[...] jako student – wertowałem krakowskie archiwa i odwiedzałem wsie Podkarpacia (okolice Jasła, Gorlic, Biecza), spisując w parafiach z *Liber Mortuorum* wypadki »nagłego zgonu« – ofiary epidemii, zabójstw itp. Spotykałem się również z najstarszymi mieszkańcami wsi, wysłuchując i spisując ich opowieści o życiu, walce i legendzie odległych lat. Była to cenna, historyczna edukacja”.¹

Z tytułu swej badawczej działalności prezesował Federacji Kół Naukowych na Wydziale Humanistycznym. W trakcie studiów w roku akademickim 1950/51 zostaje zatrudniony jako asystent stażysta na UJ.

Po uzyskaniu absolutorium kontynuował studia w Warszawie. Magisterium uzyskał w Uniwersytecie Warszawskim w 1952 roku na podstawie rozprawy: „Przemiany ekonomiczno-społeczne w Królestwie Polskim w latach 1815-1830”,

---

¹ Z. Mańkowski: *W kręgu polskich doświadczeń historycznych XIX i XX wieku. Studia*, Lublin 1986, s. 6–7.

napisanej na seminarium prof. Natalii Gąsiorowskiej. Następnie podjął studia doktoranckie. Od 1952 roku zajął się badaniem roli mas plebejskich Warszawy w powstaniu listopadowym 1830/1831. Prowadził kwerendy w archiwach i bibliotekach Warszawy, Krakowa i Kórnika. Dwa lata później zatrudniony został w Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej na Wydziale Humanistycznym w Katedrze Historii Nowożytnej, a następnie w Zakładzie Historii Najnowszej. Tutaj też ukończył pod kierunkiem doc. Tadeusza Mencła rozprawę doktorską: „Rola mas plebejskich Warszawy w powstaniu listopadowym 1830-1831 roku”. Do problematyki polskich zmagania narodowowyzwoleńczych w XIX wieku powrócił Zygmunt Mańkowski po wielu latach, wygłaszając w 1982 roku referat: „Skutki powstania styczniowego 1863 roku”, w Nowym Jorku, na międzynarodowym kolokwium na temat Europy Środkowej w latach 1859-1870, opublikowany w wydawnictwie: *The crucial decade: East Central European society and national defence*.

Wraz z podjęciem pracy w 1954 roku w UMCS rozpoczął się nowy okres w badaniach historycznych Zygmunta Mańkowskiego. Charakteryzowało go przesunięcie zainteresowań na losy Polski w XX wieku. Wychodząc z kręgu tematycznego XIX-wiecznej historii, podjął w latach 1955-1956 nowe inicjatywy badawcze, dotyczące analizy przebiegu i skutków II wojny światowej na ziemiach polskich ze szczególnym uwzględnieniem okupacji niemieckiej. Ta ostatnia problematyka stanie się głównym nurtem Jego naukowych dociekań i przemyśleń. Pierwszą znaczącą publikacją nowego okresu badań było wydanie, poprzedzenie wstępem i zredagowanie przez Zygmunta Mańkowskiego w 1958 roku pamiętnika: *Dziennik z lat okupacji Zamojszczyzny (1939-1944)* Zygmunta Klukowskiego – wybitnego regionalisty, lekarza ze Szczepieszyna. Dziennik ukazywał, jak rzadko który dokument, pełne dramatyizmu przeżycia i doświadczenia pokolenia Polaków, którzy przeżyli wojnę i okupację niemiecką. Za tę pracę tygodnik „Polityka” uhonorował swą nagrodą młodego wówczas naukowca z Lublina.

Metodę badań źródłowych ukształtowaną w toku pierwszych prac nad panoramą polskich powstań narodowych XIX wieku Zygmunt Mańkowski zastosował do naukowej rekonstrukcji rzeczywistości znanej Jego pokoleniu z autopsji. Podjmując badania nad polityką okupanta niemieckiego i ruchem oporu w latach II wojny światowej, wobec szczupłości, niedostępności lub zaginięcia źródeł, podjął zespołowe wysiłki wokół zgromadzenia relacji, wspomnień, życiorysów, ankiet, itp. Część tego zbioru znajduje się w Bibliotece im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie i służy kolejnym pokoleniom badaczy.

Lecz najważniejsze znaczenie dla stworzenia podstaw tych badań miało zapoczątkowanie w 1960 roku z inspiracji Zygmunta Mańkowskiego 7-tomowej

serii „Źródła i Materiały do Dziejów Ruchu Oporu na Lubelszczyźnie 1939-1944”. Był nie tylko jej animatorem i organizatorem, ale także współedytorem i samodzielnym wydawcą. Lubelskie stało się w ten sposób jedynym regionem, który otrzymał tak obszerną bibliografię wydawnictw źródłowych dokumentujących postawę narodu w okresie II wojny i okupacji niemieckiej. Trzy z wydanych tomów zostały uhonorowane nagrodą Ministra Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki, Ministra Obrony Narodowej i tygodnika „Polityka”.

Od prezentacji materiałów GL i AL, poprzez źródła BCh serię zakończyła w 1971 roku obszerna dwutomowa praca *Związek Walki Zbrojnej i Armia Krajowa w Okręgu Lubelskim 1939-1944*, zawierająca zarys monograficzny organizacji i wybór dokumentów, napisana wspólnie z Ireneuszem Cabanem. Ostatni tom, będący pionierską w skali kraju inicjatywą, by zostać opublikowany, czekał dłuższy czas na zgodę cenzury oraz centralnego aparatu propagandy PZPR. Powodem wstrzymania druku był zarzut o uchybieniach politycznych, jakich autorzy dopuścili się w swej książce. Przypomniał o tym w 1992 roku Andrzej Garlicki, publikując na łamach tygodnika „Polityka” dokumenty Wydziału Propagandy i Agitacji KC PZPR z 1969 roku. Praca o Armii Krajowej wywołała szeroki rezonans w kraju i za granicą, w środowisku historyków emigracyjnych. Dyskusja na temat książki nie pozbawiona sprzecznych ocen i polemik, wyrażanych zarówno przez kręgi polityczne, kombatanckie, jak i naukowe, wykazała, iż monografia przełamała milczenie krajowego środowiska historyków, i w istocie zapoczątkowała w Polsce, w ćwierć wieku od zakończenia II wojny, badania naukowe nad dziejami AK. Jej wartość potwierdza fakt, iż mimo udostępnienia nowych źródeł i zniesienia krępujących wówczas autorów ograniczeń cenzury, do dziś pozostaje jedyną monografią dla tego obszaru badań Lubelszczyzny.

Pozostawanie Profesora w całym okresie twórczości w sferze zainteresowań problematyką akowską zaowocowało w roku 1981, w momencie osłabienia cenzury, wydaniem z Jego inicjatywy przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej książki Michała Fijałki: *27 Wołyńska Dywizja Piechoty Armii Krajowej*, której był redaktorem naukowym i do której przygotował przedmowę. Edycja lubelska o pięć lat wyprzedziła wielonakładowe wydanie tej pracy przez Instytut Wydawniczy Pax. Przygotował także redakcyjnie i poprzedził wstępem dokumentacyjno-wspomnieniową pracę Jana Grygiela: *Armia Krajowa w obwodzie zamojskim 1939-1944*. Z kręgu tematyki akowskiej opublikował w 1987 roku „Konspekt z lat okupacji niemieckiej do opracowania dziejów rejonu Armii Krajowej (1939-1944)”, będący podstawowym źródłem informacji o potencjalnych możliwościach rekonstrukcji dziejów regionalnych i metodologii pracy nad konspiracją niepodległościową w obszarze okupacji niemieckiej.

Refleksje Profesora dotyczące AK i tematyki powstańczej objęły również XX stulecie i ostatnie z wielkich powstań narodowych – powstanie warszawskie. Wśród wielu Jego wypowiedzi na ten temat odnotować trzeba nowatorską analizę złożonych i zmieniających się uwarunkowań towarzyszących wojskowym aspektom planów powstania, przedstawioną w roku 1994, w artykule *Powstanie powszechne – „Burza” – odtwarzanie Sił Zbrojnych (konceptje i ich ewolucja)*.

Od lat siedemdziesiątych Zygmunt Mańkowski poszerzył swoje badania o sferę polityki okupanta niemieckiego i martyrologii narodu polskiego. Szczególną uwagę zwrócił w szeregu artykułów na obszar Zamojszczyzny. Rezultatem dociekań był znaczący naukowo referat *Hitlerowska akcja wysiedleń i osadnictwa na Zamojszczyźnie (model czy improwizacja)*, przedstawiony w 1972 roku na międzynarodowym kolokwium historyków w Zamościu, zorganizowanym przez Komitet Historii II Wojny Światowej w Paryżu w 30 rocznicę przesiedleń ludności przez III Rzeszę. Profesor analizował również wnikliwie represyjną politykę okupanta niemieckiego w ramach akcji AB (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*), w tym na terenie Lublina (*Sonderaktion Lublin*). Kwestii masowych aresztowań inteligencji lubelskiej poświęcił w 1989 roku sesję naukową zorganizowaną w 45 rocznicę wydarzeń. Wyniki swoich badań nad polityką III Rzeszy prezentował na międzynarodowych konferencjach w Warszawie i RFN (1983). Próbą podsumowania naukowej refleksji w tej kwestii był przedstawiony dwa lata później Jego referat *Działalność eksterminacyjna Niemców wobec narodu polskiego w latach II wojny światowej (zarys koncepcji syntezy)*.

Szczególnie wiele uwagi w swej naukowej twórczości poświęcił Zygmunt Mańkowski obozowi koncentracyjnemu na Majdanku. Wchodził w skład rady naukowej Towarzystwa Opieki nad Majdankiem i przez wiele lat współredagował rocznik „Zeszyty Majdanka” zamieszczając tam liczne publikacje. Ukazał to tragiczne miejsce śmierci i cierpienia w całokształcie polityki III Rzeszy, w wykreowanym systemie hitlerowskich obozów koncentracyjnych, w artykule *Obozy hitlerowskie Majdanek–Lubelszczyzna*, otwierającym monografię obozu wydaną w 1991 roku. Na łamach „Dziejów Najnowszych” podjął w oparciu o najnowsze ustalenia i dane źródłowe *Problem weryfikacji strat w obozie na Majdanku*.

W artykule *Więzienie na Zamku w Lublinie 1939-1944 w systemie okupacyjnym dystryktu lubelskiego*, podobnie jak w przypadku Majdanka, umiejscowił historycznie kolejne, znane miejsce kaźni Polaków. Otwiera on zbiorową monografię więzienia obejmującą lata 1939-1944, której Zygmunt Mańkowski był redaktorem naukowym. Praca jest m.in. owocem Jego wieloletniej współpracy przy gromadzeniu źródeł oraz dokumentowaniu losów ludzi, jaką prowadził z Klubem

byłych Więźniów Zamku Lubelskiego i katowni gestapo „Pod Zegarem”. Podobnie wiele uwagi poświęcił zagładzie Żydów w okresie II wojny światowej. Współorganizował wespół z amerykańską komisją Holocaustu oraz ówczesną Główną Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, międzynarodową konferencję naukową „Bełżec, Sobibór, Treblinka”. Na sesji poświęconej likwidacji getta w Lublinie przedstawił obszerny referat „Życie i zagłada Żydów w Lublinie 1939-1944”, będący podsumowaniem dotychczasowej wiedzy o najbardziej tragicznym okresie historii tej społeczności, w mieście nad Bystrzycą.

W artykule *Odilo Globocnik und die Endlösung der Judenfrage* ukazał potocznym postać głównego oprawcy odpowiedzialnego za koordynację i realizację programu eksterminacji Żydów z Polski i innych krajów Europy w ramach akcji o kryptonimie „Reinhard”, której ofiarą padło ponad półtora miliona osób narodowości żydowskiej. W badaniach nad stosunkami polsko-żydowskimi współpracuje z ośrodkiem Yad Vashem w Jerozolimie. Tam też uczestniczył w 1988 roku w izraelsko-polskiej konferencji, próbującej po raz pierwszy podjąć wspólnie trudne i kontrowersyjne problemy we wzajemnych stosunkach obu narodów. Wyrazem uznania dla wiedzy i naukowego dorobku Profesora było powierzenie mu napisania czterech haseł (*Majdanek, Globocnik, Bełżec, akcja „Reinhard”*) w encyklopedii pamięci ofiar Holocaustu wydanej w USA.

Zygmunt Mańkowski współtworzył również syntezę okresu wojny i okupacji. W obszernej pracy *Historia chłopów polskich* pod red. Tadeusza Inglota zrekonstruował obraz wsi i chłopów w latach 1939-1945. Nowe spojrzenie na kwestię martyrologii lat II wojny światowej przedstawił Profesor w jednym z ostatnich artykułów z tej problematyki *Doświadczenia lat wojny w oczach historyka*. Wskazał z jednej strony na historyczną ciągłość wojen i towarzyszącej im ludzkiej śmierci, z drugiej zaś na specyfikę masowego ludobójstwa, na jego starannie wypracowaną metodologię, na pejzaż moralny II wojny światowej na tle masowych zbrodni i okrucieństw, na wielopłaszczyznowe skutki tego zjawiska dla dalszego rozwoju kultury i cywilizacji europejskiej.

Podsumowaniem pierwszego okresu badań nad dziejami najnowszymi Zygmunta Mańkowskiego była rozprawa habilitacyjna: *Między Wisłą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa*, przedstawiona Radzie Wydziału Humanistycznego UMCS w 1977 roku. Ta obszerna synteza, w której Profesor zdyskontował swą rozległą wiedzę dotyczącą kształtu zjawisk politycznych, społecznych i gospodarczych, jakie wystąpiły na obszarach Lubelszczyzny w okresie okupacji niemieckiej, była w tym czasie jedną z pierwszych prób w kraju całościowego ukazania problemu. W pracy nie brak ujęć socjologicznych. Unikalnym w tym czasie spojrzeniem było docieklive

zanalizowanie poczynań władz niemieckich. Ukazało ono ich wewnętrzne konflikty na tle stosowanych metod polityki okupacyjnej. Wydarzenia na Lubelszczyźnie przedstawił Profesor na tle wydarzeń ogólnokrajowych, zarysowując specyfikę dziejową regionu oraz jego wkład do historii ogólnonarodowej.

Osiem lat później ukazał się tom studiów Profesora: *W kręgu polskich doświadczeń historycznych XIX i XX wieku*, będący interesującą próbą wykorzystania doświadczeń badawczych z pierwszego i drugiego okresu pracy naukowej do analizy postaw polskiego społeczeństwa na przestrzeni dwóch stuleci, w tym okresie po Sierpniu 1980 roku. Zygmunt Mańkowski, badając mechanizm różnorodnych reakcji Polaków, wskazał na istnienie stałego związku między zaburzeniami społecznymi i porywami wolnościowymi a sytuacją materialną i psychiczną narodu. Równie trafnie przy tym skonstatował, iż wszelkie próby zracjonalizowania doświadczeń przeszłości, a więc wyciągnięcie z nich właściwych wskazań dla teraźniejszości i – co ważniejsze – przyszłości skazane są na niepowodzenie.

Zainteresowania badawcze Profesora związane z poznawaniem najnowszych dziejów Lubelszczyzny zwróciły Jego uwagę na problem regionalizmu. W licznych wystąpieniach w kraju i za granicą, na spotkaniach naukowych i popularnonaukowych, na łamach czasopism, w wydawnictwach okolicznościowych przedstawiał swój pogląd na funkcję wiedzy historycznej (tradycji) w działalności regionalistów, a także na rolę, jaką odgrywa wiedza o przeszłości w emocjonalnym związaniu jej mieszkańców z życiem prowincji („małą ojczyzną”), a także w nauce historycznej. Wskazuje na to wyraźnie w „Dziejach Najnowszych” w artykule *Regionalizm historyczny w Polsce* (1981), a także w referacie „Regionalizm lubelski” wygłoszonym na IV Kongresie Regionalistów w Lublinie (1990). W tej dziedzinie badań Profesora uwagę zwraca także wcześniejszy artykuł *Kazimierz Janczykowski, Zygmunt Klukowski, Janusz Peter – nieprofesjonalni historycy Lubelszczyzny 1918-1939*. Podsumowaniem dorobku regionalistycznego stał się tom studiów Jego autorstwa pt. *Regionalizm. Teoria–metodologia–doświadczenia. Studia–szkice–wspomnienia*, wydany niestety w bardzo ograniczonym nakładzie.

W ostatnich latach twórczości naukowej Profesora można dostrzec przesunięcie zainteresowań na problematykę dziejów kresów wschodnich w XX stuleciu. Wyrazem tego jest wydanie w 1992 roku pod Jego redakcją tomu studiów polsko-ukraińskich *Pogranicze oraz Spotkania polsko-ukraińskie*. Zorganizował również w 1993 roku międzynarodową konferencję „Straty ludnościowe na Wołyniu w latach 1939-1945”, która podjęła jedną z pierwszych prób weryfikacji strat ludności polskiej i ukraińskiej w tragicznym okresie II wojny światowej. Kwestię postaw Polaków na tym obszarze Profesor obszernie zanalizował w artykule

źródłowym *Wieś polska na kresach wschodnich 1939-1944 w świetle informacji Delegatury Rządu RP na Kraj oraz Komendy Głównej AK*. W kolejnej publikacji, znajdującej się w druku, a poświęconej procesowi odzyskania niepodległości przez Polskę po I wojnie światowej zanalizował problemy sojuszu Piłsudski–Petlura i międzynarodowe uwarunkowania towarzyszące zawarciu traktatu ryskiego. Zygmunt Mańkowski dokonał krytycznej analizy dotychczasowego stanu badań i wskazał na nowe elementy warunkujące współżycie narodów polskiego i ukraińskiego w obecnym stuleciu.

Tematyka kresów stanowi Jego aktualny cykl wykładów i przygotowujących prac naukowych. Jest to naturalne rozszerzenie obszaru dotychczasowych badań także na drugą – sowiecką okupację w latach II wojny, możliwe po zniesieniu cenzury i częściowym udostępnieniu archiwów rosyjskich. Ale obecna tendencja badawcza Zygmunta Mańkowskiego jest chyba także wynikiem pewnej nostalgii i tęsknoty za czasami młodości, które nierozzerwalnie wiążą się z Ziemią Sokalską, położoną pomiędzy Wołyniem a Galicją. Profesor urodził się 29 czerwca 1926 roku w Czersku opodal Chojnic, lecz lata dziecięce i okres młodości spędził w Sokalu nad Bugiem. Tam też w środowisku zróżnicowanym kulturowo i narodowościowo (Polacy, Żydzi, Ukraińcy) uczęszczał do szkoły powszechnej. W mieście tym spędził również okres II wojny światowej. Dopiero w 1945 roku przeniósł się wraz z rodziną do Łańcuta.

Sukces naukowy, będący bezspornie udziałem Profesora Zygmunta Mańkowskiego, nie wyczerpuje jego wkładu w rozwój nauki polskiej. Ma on bowiem liczące się osiągnięcia na polu organizacji życia naukowego i wykształcenia nowych kadr pracowników nauki. Organizując międzynarodowe konferencje, współtworzył współpracę historyków lubelskich z ośrodkami zagranicznymi: Uniwersytetem we Lwowie, Łucku, Debreczynie i Ołomuńcu. Jako wieloletni kierownik (od roku 1975) Zakładu Historii Najnowszej Instytutu Historii UMCS wypromował 300 magistrów. Wykształcił grupę własnych uczniów – 13 doktorów nauk humanistycznych. W kręgu jego współpracowników powstało 5 rozpraw habilitacyjnych. Wielokrotnie recenzował rozprawy doktorskie i habilitacyjne przygotowywane w Instytucie Historii PAN oraz w Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie Wrocławskim, Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Był członkiem Centralnej Komisji Kwalifikacyjnej. Przez wiele lat uczestniczył w kolegiach redakcyjnych czasopism naukowych, m.in. „Dzieje Najnowsze”, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Z pola walki”, „Zeszyty Majdanka”. Od roku 1974 jest członkiem Komisji Historii I i II Wojny Światowej w Komitecie Nauk Historycznych PAN.

Profesor pełnił odpowiedzialne funkcje prorektora UMCS, dziekana Wydziału Humanistycznego i dwukrotnie dyrektora Instytutu Historii. Był także przez dwie kadencje przewodniczącym Państwowej Rady Archiwalnej w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie. Od szeregu lat jest członkiem Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, od lat przewodniczy Okręgowej Komisji tej instytucji w Lublinie. Jest również ekspertem Rady Głównej Obywatelskiego Komitetu Ochrony Miejsc Pamięci Narodowej.

Publikacje naukowe Zygmunta Mańkowskiego koncentrują się na dwu ostatnich stuleciach. Najdalej w przeszłość sięgają artykuły poświęcone powstaniu listopadowemu. Najwięcej miejsca wśród 259 publikacji Profesora zajmuje problematyka II wojny i okupacji niemieckiej. W swych licznych – mniejszych i większych – pracach Profesor Zygmunt Mańkowski dążył do zobiektywizowanego odtworzenia rzeczywistości historycznej, wychodząc z założenia, iż prawda o niedawnej przeszłości jest zapisem pamięci minionych pokoleń Polaków oraz ważnym składnikiem świadomości kulturowej żyjących współcześnie. Jako wytrawny badacz nie raz podkreślał, iż nie ma jednolitego zunifikowanego obrazu przeszłości, gdyż tworzą go jednostkowe, różne i często odmienne ludzkie doświadczenia, szczególnie widoczne w okresie II wojny światowej. Całą swą twórczością starał się tę niełatwą prawdę odkrywać i podawać do wiadomości swym uczniom i czytelnikom.

Janusz Wrona
Instytut Historii UMCS